

Inleiding

HENRI GEERTS EN JOHAN VAN WORKUM

Individualisering, cohesie en het katholieke denken

Doet godsdienst ertoe als het gaat om gemeenschapszin in de samenleving? Dit boek belicht deze vraag vanuit het begrippenpaar ‘cohesie’ en ‘individualisering’. Veel cultuurkritische en staatkundige debatten cirkelen in het spanningsveld rond deze begrippen. Politici, burgers, bewegingen en organisaties hebben zich in de afgelopen decennia erg ingespannen om het individu op allerlei terreinen ruimte te verschaffen voor emancipatie en persoonlijke ontwikkeling. Daarbij lijkt het idee van gemeenschap zelf vervaagd in het bewustzijn.

De katholieke traditie en de katholieke kerk leggen een verband tussen de samenhang van de samenleving en inzet voor anderen en engagement met zaken van algemeen belang. Christelijke kerken hebben hier een eigen verantwoordelijkheid genomen, met caritatieve initiatieven gebaseerd op vrijwilligerswerk en sociale inzet, met analyses en visies op die sociale inzet, met gesprekken met vakbonden, politieke partijen, enzovoort.

Dit boek verbindt deze twee discussielijnen. Het cultuurkritische en politieke debat wordt betrokken op de katholieke traditie en de praktijk van het kerk-zijn. Meestal voltrekt het discours van deze discussielijnen zich elk in een eigen netwerk. In het met elkaar verbinden van de twee lijnen ligt de waarde van dit boek. Hoe verhoudt godsdienst zich tot de cohesie in de samenleving? Allerlei aspecten komen aan de orde. De antwoorden op de centrale vraag

of godsdienst ertoe doet voor de cohesie, zijn in twee delen gegroepeerd. In het eerste deel ligt het accent, vanuit uiteenlopende invalshoeken, op de beschrijving, de stand van zaken en hoe het zo gekomen is. Het beschrijft op exemplarische wijze enkele maatschappelijke praktijksituaties, bezien vanuit hun functie voor cohesie en gemeenschapszin. Ook de vraag hoe we de beschreven werkelijkheid zouden moeten waarderen, wordt hierbij aangestipt. In het tweede deel ligt op deze vraag het accent. Dit deel bevat perspectieven hoe de kerken, in het bijzonder de katholieke kerk, (kunnen) bijdragen aan maatschappelijke cohesie.

Deel één, dat van de *stand van zaken*, omvat vier artikelen. De eerste auteur, Peter Nissen, begint met een duik in de historie. Hij werpt licht op het katholieke stelsel van opvattingen, waarin geloof een bindmiddel tussen mensen kan en moet zijn. Het katholieke gemeenschapsdenken vormt een reactie op de visie in de negentiende eeuw, dat een grootscheeps verval van gemeenschapszin noodzakelijk moest voortvloeien uit een reeks van economische en politieke ontwikkelingen rond de industrialisatie en de modernisering van de cultuur. Dat leidde in het katholieke denken tot twee samenhangende visies. Het gaat enerzijds om een diep besef van de teloorgang van de samenhang in de Europese cultuur (die van de katholieke middeleeuwen), waartegen een actieprogramma wordt geformuleerd. Maar het is anderzijds ook een intellectuele en maatschappelijke zoektocht naar mogelijkheden voor samenhang in een nieuwe sociale orde. Een voorbeeld hiervan is de poging om het corporatieve denken vorm te geven in de eigen katholieke zuil. Nissen geeft aan dat deze visies in onze dagen een eigentijds realistisch karakter hebben gekregen in het licht van de globalisering. Hij verwijst in dit verband naar het werk van een Poolse filosoof die als paus Johannes Paulus II de laatste decennia een stempel op het beleid van de kerk kon zetten.

Joep de Hart geeft vervolgens een empirische beschrijving van de kerken als maatschappelijke instellingen. Hij geeft aan hoe de kerken weliswaar hun positie als maatschappelijk instituut ver hebben zien krimpen, maar laat ook zien dat een groot deel van het vrijwilligerswerk afkomstig is van personen met een kerkelijke achtergrond. Vooral recent onderzoeksmateriaal toont hun engagement ondubbelzinnig aan. Kerkleden leveren feitelijk een veel grotere bijdrage aan vrijwilligerswerk dan andere burgers. De Harts empirische materiaal geeft inzicht in de nauwe verwevenheid tussen kerken en een cultuur waarin vrijwilligerswerk vanzelfsprekend is. Inzet voor de gemeenschap blijkt een belangrijk maatschappelijk streven van gelovigen en kerken. De gegevens van De Hart slaan en passant ook een brug naar de founding fathers van de sociologie, die aan religie vooral de functie toedichten het cement te vormen van een samenleving.

Zorgen voor cohesie is bij uitstek ook een opdracht voor de politiek. Maar bij het feitelijk opereren van politieke partijen komt de fundamentele en ook ideologische vraag naar de inrichting van de maatschappij steeds moeilijker aan de orde. Johan van Workum analyseert het debat in de achterban van de PvdA en vergelijkt dit met de kerkelijke verantwoordelijkheid voor de (cohesie in de) samenleving. Betekent dit ook dat politieke partijen een rol weggelegd zien om kerken bij hun maatschappelijke inzet te steunen? Huub Evers behandelt in zijn bijdrage 'Massamedia, maatschappelijk bindmiddel of splijtzwam' de rol die de media spelen bij het bevorderen of juist het tegengaan van cohesie. Zijn de media in hun functie binnen de samenleving te vergelijken met godsdienstigheid? En hoe 'doen' zij het dan: bevorderen zij gemeenschapszin of bewerkstelligen ze juist het tegendeel? De lezer kan zelf de vraag beantwoorden.

Hiermee is voldoende grondstof aangedragen voor het tweede deel van het boek, de *perspectieven*. De spanning

tussen individualisering en cohesie, die in de meer beschrijvende bijdragen vaak goed zichtbaar werd, krijgt in dit deel duiding en filosofische context.

Anton Westerlaken koppelt die duiding aan een aantal prikkelende handelingsperspectieven. Hij vindt dat kerken méér moeten zijn dan alleen een plek waar mensen hun persoonlijke accu kunnen komen opladen. In zijn artikel vergelijkt hij de 'producten' van kerken met die van vakbonden. Hij komt daarbij tot vrij kritische conclusies over de prestaties van de kerken vandaag. Zijn betoog is een pleidooi voor het ontwikkelen van nieuwe 'combines' tussen kerken en maatschappelijke bewegingen en groepen, met gebruikmaking van onconventionele werkwijzen en nog niet gebruikte instrumenten. Want de kerken zouden verzaken als zij er niet in zouden slagen met nieuwe 'producten' hun functie te behouden voor de individuele en maatschappelijke behoeften aan zingeving.

Karl-Wilhelm Merks verrast met een analyse waarin hij de twee fenomenen individualisering en cohesie niet beschrijft als twee tegenpolen. Daarmee verzet hij zich tegen opvattingen dat individualisering toch vooral een inbreuk is op de samenhang van de samenleving en daarom negatief gewaardeerd moet worden. Individualisering staat, aldus Merks, ook voor een humane waarde die in onze cultuur een noodzakelijk uitgangspunt vormt voor het bevorderen van cohesie.

Gerard van Wissen diept de culturele dimensie uit door individualisme en het heersende marktdenken met elkaar te verbinden. Vervolgens schetst hij op basis van een historische analyse hoe de combinatie van individualisme en marktdenken ook gevolgen heeft voor het denken over de rechten van het individu, de menselijke waardigheid en van daaruit voor de visie op mensenrechten.

Een filosofisch perspectief op de probleemstelling verschaft Pieter Anton van Gennip in zijn bijdrage getiteld 'Marginalisering van godsdienst – een openstaande rekening'. Het verdwijnen van de transcendente dimensie uit

samenleving en politiek betekent een verlies van het omgaan met ‘wat er uiteindelijk of ten diepste toe doet’. Van Gennips grote zorg is dat in de cultuur van nu het politieke debat uitgehold raakt. Hij ziet het paarse poldermodel als een voorbeeld hiervan, maar het gaat om veel bredere tendensen in de hele Westerse cultuur. De godsdienstige vorm van religie vervult voor de samenleving een functie die niet door andere culturele vormen kan worden ingenomen.

De bundel eindigt met een open brief van Jeroen Vis aan Francis Fukuyama. Vis legt Fukuyama’s stellingen over de ontwikkelingsgang van de cultuur langs de maatstaf van de onderlinge, solidaire band tussen mensen. Het is deze vraag die vanuit onze godsdienstige visie voortdurend gesteld moet worden: ‘Wat betekent solidariteit wanneer we het hebben over een moderne samenleving?’ Fukuyama’s verhaal over de liberale democratie als het einde van de geschiedenis is het verhaal van de winnaars in onze fase van de geschiedenis, niet het verhaal van de verliezers. Liberale democratie, gelijkheid en respect – wat heb je eraan als je aan de verkeerde kant woont van de grens die de Verenigde Staten scheidt van Mexico, vraagt Vis zich af na een bezoek aan het laatste land.

Fukuyama antwoordt welwillend op Vis’ brief, maar geeft geen krimp. Ook hij bezocht kortgeleden Mexico, schrijft hij. ‘Ik zag dezelfde armoede en drugs aan de grens als u, maar ook een enorm aantal nieuwe banen’ en ‘een verbazende mate van optimisme over de toekomst’ na de verkiezing van Vicente Fox en de doorbraak van een liberale democratie.

Dit boek is een product van de werkgroep Kerk en Staat van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, bestaande uit mr. S.C. van Bijsterveld, drs. H.J. Geerts, prof.dr. P.A. van Gennip, dr. J.J. de Hart, drs. M.J.T. Martens, prof.dr. K.-W. Merks, prof.dr. P. Nissen, drs.H.T.M. Pieper, dr. J.L.M. Vis, prof.dr. G.J.M. van Wissen en J. van

Workum. Zij zijn ten dele ook de auteurs van deze bundel. De kernredactie bestond uit Johan van Workum en Henri Geerts.

De inhoud van dit boek is duidelijk beïnvloed door hun katholieke en christelijke achtergrond en geeft op zijn beurt inhoud aan een gedachtevorming onder katholieke intellectuelen op dit terrein. Dat leverde soms diepgaande discussies op in de werkgroep naar aanleiding van de verschillende bijdragen. Is het wel waar dat de cohesie wegebt, hebben we hier niet te maken met een *fin-de-siècle*-gevoel dat wordt gevoed door de snelle internationalisering van de politiek en globalisering van de economie waardoor na bijna twee eeuwen de nationale staat ineens ter ziele gaat? Van Gennip bestrijdt dat; de Westerse samenleving speelt hoog spel door godsdienst te marginaliseren, waarschuwt hij.

Individualisering en autonomie zijn uit zichzelf geen negatieve fenomenen, het zijn ook humane verworvenheden, was een andere lijn in de discussies in de werkgroep. Wij zijn 'door de Verlichting heen' moeten gaan om nu, op basis van autonomie van het individu, nieuwe vormen van gemeenschap te doen groeien, vindt Merks. Zelfs in een gezin met gelovige ouders waar de kinderen niet meer mee gaan naar de kerk, zie je toch dat het gezin bij elkaar blijft, een gemeenschap blijft zijn.

Leidt de moeizaam verworven individualisering wel tot het gevreesde individualisme en egoïsme? was een andere vraag in de werkgroep. Jongeren volgen bijna dwangmatig trends en mode, angstig om uitgesloten te raken uit de groep of angstig zelfs voor represailles vanuit de groep. Ja, maar een collectiviteit is nog geen gemeenschap. Hoezo minder betrokkenheid op elkaar, was een volgende twijfel. Nog nooit hadden mensen zo veel contact met elkaar: telefoon, e-mail, mobieltjes – gedragswetenschappers vergeleken het mateloze kletsen al met het gemeenschapsvormende, therapeutische vlooien dat apen elkaar doen. Maar, stelt de Hart, internetten en communicatie geeft uit zich-

zelf nog geen cohesie. Die zie je pas ontstaan als mensen ergens voor de deur uit komen om gezamenlijk iets te ondernemen, dus als mensen met hun gedrag de samenhang invulling geven.

Zo schetsen de auteurs van dit boek een perspectief waarin zij de cohesie in de samenleving centraal stellen, maar met behoud van het goede van individualisering.

Dit is de derde bundel van de werkgroep (in wisselende samenstelling). Eerder zagen het licht *Kerk en Staat – Hun onderlinge verhouding binnen de Nederlandse samenleving* en *Goed en kwaad in de samenleving – Vindplaatsen van publieke moraal*. *Samenleving in samenhang* verschijnt in de reeks ‘Annalen van het Thijmgenootschap’.

Deel I
Stand van zaken